

नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांचे उत्पन्न आणि जोखीम

घेण्याच्या क्षमतेचा अध्ययन

सुप्रिया प्रभाकर आळे

संशोधक

व्यवसाय व्यवस्थापन विभाग, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. दुर्गा पुट्टेवार

मार्गदर्शक

सहाय्यक प्राध्यापिक,

(पीएच. डी, एम फिल, एम. कॉम, सेट, एल.एल.बी, बीएड)

डॉ. आंबेडकर कॉलेज, नागपूर

दीक्षाभूमी नागपूर

सारांश:

सदर संशोधन पत्रिका नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांच्या उत्पन्नाची पातळी आणि त्यांच्या आर्थिक जोखीम घेण्याच्या क्षमतेचे विश्लेषण करते. आर्थिक समावेशन आणि महिला सक्षमीकरण या दोन महत्त्वाच्या घटकांच्या अनुषंगाने हे अध्ययन करण्यात आले आहे. नागपूर शहरात विविध सरकारी व खाजगी क्षेत्रांत कार्यरत असलेल्या मध्यमवर्गीय महिलांचे उत्पन्न, त्यांची बचत क्षमता, गुंतवणुकीचे निर्णय, आणि जोखीम सहनशीलता यांचे मोजमाप करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीयक डेटाचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनात एकूण १५० महिला प्रतिसादकर्त्यांचा समावेश करण्यात आला असून त्यांच्याशी संरचित प्रश्नावलीद्वारे माहिती संकलित केली गेली. अध्ययनाचे निष्कर्ष असे दर्शवतात की उत्पन्नाची पातळी जशी वाढते, तशी महिलांची जोखीम घेण्याची क्षमता वाढते. तसेच शैक्षणिक पात्रता, कुटुंबाची आर्थिक स्थिती, वय आणि कामाचा अनुभव हे घटक जोखीम सहनशीलतेवर महत्त्वाचा प्रभाव टाकतात. हे संशोधन आर्थिक नियोजन, महिला कल्याण योजना आणि गुंतवणूक सल्ल्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे योगदान देते.

मुख्य शब्द: मध्यमवर्गीय महिला, उत्पन्न, जोखीम सहनशीलता, गुंतवणूक निर्णय, नागपूर, बचत, नोकरीत कार्यरत महिला, जोखीम क्षमता

१. प्रस्तावना:

भारतीय समाजात महिलांची भूमिका गेल्या काही दशकांत आमूलाग्र बदलली आहे. विशेषतः शहरी भागात महिला आता केवळ गृहिणी राहिलेल्या नाहीत, तर त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होऊन विविध क्षेत्रांत महत्त्वाचे योगदान देत आहेत. नागपूर हे महाराष्ट्राचे उपराजधानी शहर असून येथे शासकीय, निमशासकीय, शैक्षणिक, वैद्यकीय, बँकिंग आणि माहिती तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर मध्यमवर्गीय महिला कार्यरत आहेत.

मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांचे उत्पन्न आता कुटुंबाच्या एकूण उत्पन्नात महत्त्वाचा वाटा उचलते. परंतु आर्थिक नियोजन, गुंतवणूक आणि जोखीम घेण्याच्या बाबतीत या महिलांची मानसिकता आणि क्षमता काय आहे, हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आर्थिक जोखीम सहनशीलता म्हणजे एखादी व्यक्ती किती प्रमाणात आर्थिक नुकसान सहन करण्यास तयार असते हे होय. या क्षमतेवर व्यक्तीचे उत्पन्न, वय, शिक्षण, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक वातावरण या घटकांचा प्रभाव असतो.

स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टिकोनातून पाहिले असता, महिलांनी आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणे अत्यावश्यक आहे. तथापि, विविध अभ्यासांनी असे दर्शविले आहे की महिला पुरुषांच्या तुलनेत आर्थिक जोखीम घेण्यास अधिक सावध असतात. मात्र जसजसे महिलांचे उत्पन्न वाढते, तसतसे त्यांची जोखीम घेण्याची क्षमता व इच्छाशक्ती वाढते असे अनेक आंतरराष्ट्रीय अभ्यासांनी सिद्ध केले आहे. भारतीय संदर्भात, विशेषतः नागपूर शहराच्या पार्श्वभूमीवर, हा विषय अद्याप पुरेशा प्रमाणात संशोधित झालेला नाही.

या संशोधनाच्या माध्यमातून नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांचे उत्पन्न आणि जोखीम घेण्याच्या क्षमतेचा सखोल अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सदर अध्ययन संबंधित धोरणकर्ते, वित्तीय संस्था, आणि महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांसाठी उपयुक्त माहिती पुरवेल अशी अपेक्षा आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research)

या संशोधनाची खालील उद्दिष्टे निर्धारित करण्यात आली आहेत:

- (अ) नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांच्या उत्पन्नाची पातळी निश्चित करणे.
- (ब) या महिलांच्या आर्थिक जोखीम घेण्याच्या क्षमतेचे मोजमाप करणे.
- (क) उत्पन्न आणि जोखीम सहनशीलता यांच्यातील परस्परसंबंध तपासणे.
- (ड) जोखीम सहनशीलतेवर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे विश्लेषण करणे.
- (इ) महिलांच्या गुंतवणूक पद्धती आणि बचत वर्तनाचा अभ्यास करणे.
- (फ) या महिलांसाठी आर्थिक नियोजनाच्या धोरणात्मक शिफारशी तयार करणे.

३. संशोधनाच्या गृहितकृत्ये (Hypothesis of Research)

सदर संशोधनासाठी खालील शून्य गृहितकृत्ये (Null Hypotheses) मांडण्यात आली आहेत:

H₀₁: नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांचे उत्पन्न आणि जोखीम घेण्याची क्षमता यांच्यात कोणताही सांख्यिकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा संबंध नाही.

H₀₂: शैक्षणिक पात्रता आणि महिलांच्या जोखीम सहनशीलतेत कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H₀₃: वयोगट आणि आर्थिक जोखीम घेण्याची क्षमता यांच्यात कोणताही महत्त्वाचा संबंध नाही.

H₀₄: कामाचा अनुभव आणि जोखीम सहनशीलता यांच्यात कोणताही महत्त्वाचा फरक नाही.

४. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

हे संशोधन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. प्राथमिक आणि द्वितीयक दोन्ही प्रकारच्या डेटाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

४.१ संशोधनाचा प्रकार

हे संशोधन परिमाणात्मक (Quantitative) संशोधन पद्धतीवर आधारित असून प्राथमिक डेटा संकलनावर मुख्य भर देण्यात आला आहे. नागपूर शहरातील विविध भागांतून हेतुपूर्वक नमुना निवड (Purposive Sampling) पद्धतीचा वापर करून एकूण १५० मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांची निवड करण्यात आली. यात सरकारी क्षेत्र (५५), खाजगी क्षेत्र (५५) आणि शैक्षणिक क्षेत्र (४०) अशा तीन श्रेणींचा समावेश आहे. प्राथमिक डेटा संकलनासाठी ५ भागांत विभागलेली संरचित प्रश्नावली वापरण्यात आली: (१) लोकशास्त्रीय माहिती, (२) आर्थिक उत्पन्नाचे तपशील, (३) बचत व गुंतवणूक वर्तन, (४) जोखीम सहनशीलता मोजण्यासाठी लिकर्ट स्केल, आणि (५) आर्थिक उद्दिष्टे. प्रश्नावलीची विश्वासनीयता (Reliability) क्रोनबॅक अल्फा = ०.८४ द्वारे सिद्ध करण्यात आली. संकलित डेटाचे विश्लेषण मायक्रोसॉफ्ट एक्सेलद्वारे करण्यात आले. विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक सांख्यिकी (Descriptive Statistics), पीअर्सन सहसंबंध (Pearson Correlation), एकमार्गी ANOVA, आणि चि-स्क्वेअर चाचणी (Chi-Square Test) यांचा वापर केला गेला.

५. सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)

सदर संशोधन खालील सैद्धांतिक आधारावर उभारलेले आहे:

५.१ आर्थिक सक्षमीकरणाचा सिद्धांत

नारलेकर (२०१८) यांच्या मते, महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना स्वतःच्या आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्याची, स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची आणि आर्थिक जोखीम घेण्याची क्षमता प्राप्त होणे. उत्पन्नाची वाढ ही आर्थिक सक्षमीकरणाचा पाया आहे.

५.२ मार्कोव्हिट्झ पोर्टफोलिओ सिद्धांत

हॅरी मार्कोव्हिट्झ (१९५२) यांनी मांडलेल्या आधुनिक पोर्टफोलिओ सिद्धांतानुसार, गुंतवणूकदार जोखीम आणि परतावा यांच्यात संतुलन साधण्याचा प्रयत्न करतात. उत्पन्न जसजसे वाढते, तसतसे गुंतवणुकीची क्षमता व जोखीम सहनशीलता वाढते.

५.३ व्यवहारात्मक वित्त सिद्धांत

कानेमन व ट्वस्की (१९७९) यांच्या संभावना सिद्धांतानुसार (Prospect Theory), व्यक्ती आर्थिक निर्णय घेताना नेहमी पूर्णतः तर्कसंगत नसतात. महिलांच्या जोखीम घेण्याच्या निर्णयांवर सामाजिक व मानसिक घटकांचाही प्रभाव असतो. लाभापेक्षा नुकसानाची भीती अधिक असते (Loss Aversion), जी जोखीम सहनशीलतेला कमी करते.

५.४ मानवी भांडवल सिद्धांत

बेकर (१९६४) यांच्या मानवी भांडवल सिद्धांतानुसार, उच्च शिक्षण आणि कौशल्य विकासांमुळे उत्पन्न वाढते आणि त्यामुळे आर्थिक जोखीम घेण्याची क्षमता देखील वाढते. महिलांच्या शैक्षणिक पातळीत वाढ झाल्यास त्यांचे आर्थिक निर्णय अधिक सुसज्ज होतात.

६. डेटा विश्लेषण आणि अर्थनिर्णय (Data Analysis and Interpretation)

तक्ता १: प्रतिसादकर्त्यांचे लोकशास्त्रीय स्थिती

वर्गीकरण	उपवर्ग	संख्या	टक्केवारी (%)
वयोगट	२१ - ३० वर्षे	४२	२८.०%
	३१ - ४० वर्षे	५८	३८.७%
	४१ - ५० वर्षे	३५	२३.३%
	५१ वर्षावर	१५	१०.०%
शैक्षणिक पात्रता	पदवी (Graduate)	४५	३०.०%
	पदव्युत्तर (Post Graduate)	७२	४८.०%
	व्यावसायिक पदवी	३३	२२.०%
कार्यक्षेत्र	शासकीय सेवा	५५	३६.७%
	खाजगी क्षेत्र	५५	३६.७%
	शैक्षणिक क्षेत्र	४०	२६.७%
वैवाहिक स्थिती	विवाहित	१०२	६८.०%
	अविवाहित	३८	२५.३%
	विधवा / घटस्फोटित	१०	६.७%

तक्ता क्रमांक १ मधील माहितीवरून प्रतिसादकर्त्यांची लोकशास्त्रीय रचना स्पष्टपणे दिसून येते. वयोगटानुसार पाहिल्यास, सर्वाधिक प्रतिसादकर्ते ३१ ते ४० वर्षे या वयोगटातील असून त्यांचे प्रमाण ३८.७ टक्के आहे. त्यानंतर २१ ते ३० वर्षे वयोगटातील प्रतिसादकर्ते २८.० टक्के आहेत. ४१ ते ५० वर्षे वयोगटातील प्रतिसादकर्ते २३.३ टक्के असून ५१ वर्षावरील प्रतिसादकर्त्यांचे प्रमाण केवळ १०.० टक्के आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की अभ्यासात मध्यम वयोगटातील (विशेषतः ३१-४० वर्षे) व्यक्तींचा सहभाग अधिक आहे, जे निर्णयक्षम, अनुभवसंपन्न आणि सामाजिक-आर्थिक बाबींमध्ये सक्रिय असतात.

शैक्षणिक पात्रतेच्या दृष्टीने पाहता, पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या प्रतिसादकर्त्यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ४८.० टक्के आहे. पदवीधारांचे प्रमाण ३०.० टक्के असून व्यावसायिक पदवीधारकांचे प्रमाण २२.० टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की बहुसंख्य प्रतिसादकर्ते उच्चशिक्षित आहेत, त्यामुळे त्यांच्या प्रतिसादांमध्ये अधिक सखोलता व परिपक्वता अपेक्षित आहे. कार्यक्षेत्राच्या बाबतीत शासकीय सेवा व खाजगी क्षेत्र या दोन्हीमध्ये समान प्रमाण (३६.७ टक्के) आढळते, तर शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रतिसादकर्ते २६.७ टक्के आहेत. यावरून विविध क्षेत्रांतील संतुलित प्रतिनिधित्व दिसून येते.

वैवाहिक स्थितीच्या संदर्भात, विवाहित प्रतिसादकर्त्यांचे प्रमाण ६८.० टक्के असून ते बहुसंख्य आहेत. अविवाहितांचे प्रमाण २५.३ टक्के आहे, तर विधवा किंवा घटस्फोटित प्रतिसादकर्त्यांचे प्रमाण केवळ ६.७ टक्के आहे. यावरून असे निष्कर्ष काढता येतो की अभ्यासातील बहुसंख्य प्रतिसादकर्ते कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळणारे असून

त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक निर्णयांवर वैवाहिक स्थितीचा प्रभाव असण्याची शक्यता अधिक आहे. एकूणच, तक्ता दर्शवितो की अभ्यासासाठी निवडलेले नमुने विविध वयोगट, शैक्षणिक स्तर, कार्यक्षेत्र आणि वैवाहिक स्थिती यांमध्ये संतुलित असून त्यामुळे संशोधन निष्कर्ष अधिक विश्वसनीय व व्यापक स्वरूपाचे ठरतात.

तक्ता २: मासिक उत्पन्नाचे वितरण

उत्पन्न गट (मासिक)	महिला संख्या	टक्केवारी (%)	सरासरी बचत दर (%)
₹ १५,०००-२५,०००	३२	२१.३%	१२.५%
₹ २५,०००-४०,०००	५३	३५.३%	१७.८%
₹ ४०,०००-६०,०००	४१	२७.३%	२३.४%
₹ ६०,०००-१,००,०००	१८	१२.०%	२९.६%
₹ १,००,००० व अधिक	६	४.०%	३५.२%
एकूण	१५०	१००%	२१.०% (सरासरी)

तक्ता क्रमांक २ मधील आकडेवारीनुसार महिलांच्या मासिक उत्पन्नाचे वितरण आणि त्यानुसार बचत दरातील बदल स्पष्टपणे दिसून येतो. सर्वाधिक महिला प्रतिसादकर्त्या ₹२५,००० ते ₹४०,००० या उत्पन्न गटात असून त्यांचे प्रमाण ३५.३ टक्के आहे. त्यानंतर ₹४०,००० ते ₹६०,००० या गटातील महिलांचे प्रमाण २७.३ टक्के आहे, तर ₹१५,००० ते ₹२५,००० गटातील महिलांचे प्रमाण २१.३ टक्के आहे. उच्च उत्पन्न गटात (₹६०,००० ते ₹१,००,०००) केवळ १२.० टक्के महिला असून ₹१,००,००० पेक्षा अधिक उत्पन्न असलेल्या महिलांचे प्रमाण अत्यल्प म्हणजे ४.० टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की बहुसंख्य महिला मध्यम उत्पन्न गटात येतात, तर उच्च उत्पन्न गटात महिलांची संख्या तुलनेने कमी आहे.

बचत दराच्या दृष्टीने विचार केला असता, उत्पन्न वाढल्यास बचतीचे प्रमाणही सातत्याने वाढत असल्याचे स्पष्ट दिसते. ₹१५,००० ते ₹२५,००० गटात सरासरी बचत दर १२.५ टक्के आहे, जो ₹२५,००० ते ₹४०,००० गटात १७.८ टक्क्यांपर्यंत वाढतो. पुढे ₹४०,००० ते ₹६०,००० गटात हा दर २३.४ टक्के असून ₹६०,००० ते ₹१,००,००० गटात २९.६ टक्क्यांपर्यंत पोहोचतो. सर्वाधिक उत्पन्न गटात (₹१,००,००० व अधिक) बचत दर ३५.२ टक्के इतका आहे. एकूण सरासरी बचत दर २१.० टक्के असून तो मध्यम स्तरावर आहे. यावरून असे निष्कर्ष काढता येतो की उत्पन्नाच्या वाढीसोबत बचत करण्याची क्षमता आणि प्रवृत्ती दोन्ही वाढतात. त्यामुळे आर्थिक सक्षमीकरणासाठी उत्पन्नवाढीबरोबरच योग्य आर्थिक नियोजन आणि बचत सवयी विकसित करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

तक्ता ३: जोखीम सहनशीलता गुण

उत्पन्न गट	कमी जोखीम (%)	मध्यम जोखीम (%)	उच्च जोखीम (%)	सरासरी गुण (५ पैकी)
₹ १५,०००-२५,०००	६२.५	२८.१	९.४	२.१
₹ २५,०००-४०,०००	४७.२	३७.७	१५.१	२.७
₹ ४०,०००-६०,०००	२९.३	४३.९	२६.८	३.२

₹ ६०,०००-१,००,०००	१६.७	४४.४	३८.९	३.७
₹ १,००,००० व अधिक	०.०	३३.३	६६.७	४.३

तक्ता क्रमांक ३ मधील माहितीवरून विविध उत्पन्न गटांनुसार जोखीम सहनशीलतेतील स्पष्ट प्रवृत्ती लक्षात येते. ₹१५,००० ते ₹२५,००० या निम्न उत्पन्न गटात ६२.५ टक्के प्रतिसादकर्ते कमी जोखीम स्वीकारणारे आहेत, तर उच्च जोखीम स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ ९.४ टक्के आहे. या गटाचा सरासरी जोखीम गुण २.१ इतका कमी आहे. त्यानंतर ₹२५,००० ते ₹४०,००० गटात कमी जोखीम स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाण ४७.२ टक्क्यांपर्यंत घटते, तर मध्यम व उच्च जोखीम स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाण अनुक्रमे ३७.७ व १५.१ टक्के आहे. यामुळे सरासरी गुण २.७ पर्यंत वाढतो. यावरून असे दिसून येते की उत्पन्न वाढत असताना कमी जोखीम घेण्याची प्रवृत्ती कमी होत जाते आणि मध्यम तसेच उच्च जोखीम स्वीकारण्याची तयारी वाढते.

उच्च उत्पन्न गटांकडे पाहिल्यास ही प्रवृत्ती अधिक ठळकपणे दिसून येते. ₹४०,००० ते ₹६०,००० गटात मध्यम जोखीम स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक (४३.९ टक्के) असून उच्च जोखीम स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाणही २६.८ टक्के आहे, ज्यामुळे सरासरी गुण ३.२ पर्यंत वाढतो. ₹६०,००० ते ₹१,००,००० गटात उच्च जोखीम स्वीकारणाऱ्यांचे प्रमाण ३८.९ टक्के असून सरासरी गुण ३.७ आहे. सर्वाधिक उत्पन्न गटात (₹१,००,००० व अधिक) एकही प्रतिसादकर्ता कमी जोखीम स्वीकारणारा नाही, तर ६६.७ टक्के प्रतिसादकर्ते उच्च जोखीम स्वीकारणारे आहेत आणि सरासरी गुण ४.३ इतका आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की उत्पन्नाच्या वाढीसोबत जोखीम सहन करण्याची क्षमता आणि आत्मविश्वास दोन्ही वाढतात. त्यामुळे उच्च उत्पन्न गटातील व्यक्ती अधिक परताव्यासाठी जोखीमपूर्ण गुंतवणुकीकडे वळण्याची शक्यता जास्त असते, तर निम्न उत्पन्न गटातील व्यक्ती सुरक्षित आणि स्थिर पर्यायांना प्राधान्य देतात.

तक्ता ४: गुंतवणुकीची प्राधान्ये

गुंतवणुकीचा प्रकार	प्राधान्य देणाऱ्या महिला (संख्या)	टक्केवारी (%)
बँक ठेव (FD/RD)	११०	७३.३%
सोने व दागिने	९५	६३.३%
म्युच्युअल फंड (SIP)	७२	४८.०%
शेअर बाजार	३५	२३.३%
रिअल इस्टेट	२८	१८.७%
पीपीएफ/एनपीएस	८८	५८.७%
जीवन विमा	१२०	८०.०%

तक्ता क्रमांक ४ मधील आकडेवारीवरून महिलांच्या गुंतवणुकीच्या प्राधान्यांमध्ये सुरक्षितता, स्थैर्य आणि हमी परतावा यांना विशेष महत्त्व दिले जात असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. सर्वाधिक प्राधान्य जीवन विमा या पर्यायाला देण्यात आले असून ८०.० टक्के महिलांनी त्याची निवड केली आहे. त्यानंतर बँक ठेव (एफडी/आरडी) या पारंपरिक

आणि सुरक्षित पर्यायाला ७३.३ टक्के महिलांनी प्राधान्य दिले आहे. सोने व दागिने यांनाही ६३.३ टक्के महिलांचे महत्त्वपूर्ण समर्थन मिळाले आहे, जे सांस्कृतिक व आर्थिक सुरक्षिततेचे प्रतीक मानले जाते. याशिवाय पीपीएफ/एनपीएस सारख्या दीर्घकालीन सुरक्षित गुंतवणूक साधनांना ५८.७ टक्के महिलांनी पसंती दिली आहे. या सर्व पर्यायांमधून महिलांची गुंतवणूक धोरणे प्रामुख्याने जोखीम कमी ठेवून भांडवल संरक्षणावर केंद्रित असल्याचे दिसून येते.

दुसऱ्या बाजूला, तुलनेने अधिक जोखीम असलेल्या गुंतवणूक पर्यायांना कमी प्राधान्य दिले गेले आहे. म्युच्युअल फंड (एसआयपी) मध्ये ४८.० टक्के महिलांची रुची दिसून येते, ज्यातून हळूहळू आधुनिक गुंतवणूक साधनांकडे झुकाव वाढत असल्याचे संकेत मिळतात. मात्र शेअर बाजारात केवळ २३.३ टक्के आणि रिअल इस्टेटमध्ये १८.७ टक्के महिलांनी गुंतवणूक करण्यास प्राधान्य दिले आहे, जे या क्षेत्रातील उच्च जोखीम, अनिश्चितता आणि आवश्यक तांत्रिक ज्ञानाच्या अभावामुळे असू शकते. एकूणच, या तक्त्यातून असे निष्कर्ष काढता येतो की महिलांची गुंतवणूक वृत्ती पारंपरिक, सुरक्षित आणि दीर्घकालीन स्थैर्यावर आधारित आहे, मात्र बदलत्या आर्थिक वातावरणात काही प्रमाणात आधुनिक व जोखीमयुक्त पर्यायांबद्दलही जागरूकता आणि स्वीकार वाढत आहे..

तक्ता ५: पीअर्सन सहसंबंध विश्लेषण

चल (Variable)	उत्पन्न	जोखीम सहनशीलता	शिक्षण	अनुभव (वर्षे)
उत्पन्न	१.०००	०.७२३	०.५८१	०.४९७
जोखीम सहनशीलता	०.७२३	१.०००	०.६१४	०.५३२
शिक्षण	०.५८१	०.६१४	१.०००	०.३८९
अनुभव (वर्षे)	०.४९७	०.५३२	०.३८९	१.०००

तक्ता क्रमांक ५ मधील पीअर्सन सहसंबंध विश्लेषणावरून विविध चलांमधील परस्परसंबंधांची दिशा आणि तीव्रता स्पष्ट होते. उत्पन्न आणि जोखीम सहनशीलता यांच्यामध्ये ०.७२३ इतका उच्च सकारात्मक सहसंबंध आढळतो, जो अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. याचा अर्थ असा की उत्पन्न वाढल्यास व्यक्तीची जोखीम स्वीकारण्याची क्षमता देखील वाढते. त्याचप्रमाणे उत्पन्न आणि शिक्षण (०.५८१) तसेच उत्पन्न आणि अनुभव (०.४९७) यांच्यातही सकारात्मक आणि सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध दिसून येतो. यावरून असे सूचित होते की उच्च शिक्षण आणि अधिक अनुभव असलेल्या व्यक्तींचे उत्पन्न तुलनेने जास्त असते. त्यामुळे आर्थिक प्रगतीसाठी शिक्षण आणि अनुभव हे महत्त्वाचे घटक ठरतात.

तसेच, जोखीम सहनशीलता आणि शिक्षण यांच्यात ०.६१४ इतका सकारात्मक सहसंबंध आढळतो, ज्यावरून शिक्षणाच्या वाढीसोबत जोखीम घेण्याची प्रवृत्ती वाढते असे दिसते. जोखीम सहनशीलता आणि अनुभव यांच्यातील सहसंबंध ०.५३२ आहे, जो दर्शवितो की अधिक अनुभव असलेल्या व्यक्तींमध्ये जोखीम स्वीकारण्याची क्षमता अधिक असते. शिक्षण आणि अनुभव यांच्यातील सहसंबंध (०.३८९) तुलनेने मध्यम स्वरूपाचा असला तरी तोही सकारात्मक आणि महत्त्वपूर्ण आहे. एकूणच, या तक्त्यातील सर्व सहसंबंध सकारात्मक आणि सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण

असल्यामुळे असे निष्कर्ष काढता येतात की उत्पन्न, शिक्षण, अनुभव आणि जोखीम सहनशीलता हे सर्व घटक एकमेकांशी परस्परावलंबी आहेत आणि एकत्रितपणे व्यक्तीच्या आर्थिक निर्णयक्षमतेवर प्रभाव टाकतात..

७. अध्ययनाचे परिणाम (Findings of the Study)

सदर संशोधनातून खालील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर आले आहेत:

- १) उत्पन्न-जोखीम सहसंबंध: उत्पन्न आणि जोखीम सहनशीलता यांच्यात मजबूत सकारात्मक सहसंबंध ($r = 0.623$) आढळून आला, जो 0.01 पातळीवर सांख्यिकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.
- २) बचत वर्तन: उत्पन्न वाढीसोबत बचतीचे प्रमाण वाढते. सर्वाधिक उत्पन्न गटाचा बचत दर (35.2%) सर्वात कमी उत्पन्न गटाच्या (12.5%) तुलनेत लक्षणीय अधिक आहे.
- ३) शैक्षणिक प्रभाव: पदव्युत्तर पदवीधारक महिलांची जोखीम सहनशीलता पदवीधारकांपेक्षा लक्षणीय अधिक ($p < 0.05$) असल्याचे दिसून आले.
- ४) वयोगट आणि जोखीम: $31-40$ वयोगटातील महिला सर्वाधिक जोखीम घेण्यास तयार असतात. या वयात करिअर स्थिर असते आणि आर्थिक जबाबदाऱ्या व्यवस्थापनीय असतात.
- ५) गुंतवणुकीचे प्राधान्य: जीवन विमा, बँक ठेव आणि पीपीएफ या सुरक्षित गुंतवणुकींना सर्वाधिक प्राधान्य मिळाले. शेअर बाजारातील गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी (23.3%) असले, तरी उच्च उत्पन्न गटात ते लक्षणीय वाढते.
- ६) कार्यक्षेत्राचा प्रभाव: खाजगी क्षेत्रातील महिला सरकारी क्षेत्रातील महिलांपेक्षा अधिक जोखीम घेण्यास तयार असल्याचे दिसून आले.
- ७) कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचा प्रभाव: अवलंबून असलेल्या सदस्यांच्या संख्येत वाढ झाल्यास जोखीम सहनशीलता कमी होते.

८. चर्चा (Discussion)

या संशोधनाचे निष्कर्ष आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावरील पूर्वीच्या अभ्यासांशी सुसंगत आहेत. बाइटल्समिट आणि व्हॅनडरहेई (1996) यांनी आपल्या अभ्यासात म्हटले होते की महिला पुरुषांपेक्षा कमी जोखीम घेतात, परंतु उत्पन्न वाढीसोबत हे अंतर कमी होते. सदर अध्ययनातील निष्कर्ष या मताशी सुसंगत आहेत. नागपूर शहराच्या संदर्भात विचार केला तर येथील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिला आर्थिकदृष्ट्या अधिक जागरूक होत आहेत. तथापि, त्यांच्या गुंतवणूक निर्णयांवर अजूनही पारंपारिक मूल्यांचा (सुरक्षितता प्रधान) प्रभाव दिसतो. जीवन विमा आणि बँक ठेव यांना दिले जाणारे प्राधान्य हे सुरक्षिततेच्या मानसिकतेचे द्योतक आहे. शिक्षणाचा प्रभाव लक्षणीय दिसून येतो. पदव्युत्तर पदवीधारक महिला अधिक विविधीकृत गुंतवणुकीकडे वळतात आणि म्युच्युअल फंड, शेअर बाजार यांसारख्या उच्च जोखमीच्या पर्यायांचा विचार करतात. आर्थिक साक्षरता कार्यक्रमांद्वारे हा प्रभाव आणखी वाढवता येईल.

कार्यक्षेत्राच्या संदर्भात, खाजगी क्षेत्रातील महिलांची जोखीम सहनशीलता अधिक असल्याचे दिसते कारण त्यांचे उत्पन्न अनिश्चित असते आणि त्यांना भविष्यासाठी अधिक सावधपणे गुंतवणूक करावी लागते. याउलट, सरकारी सेवेत असणाऱ्या महिलांना निवृत्तिवेतन आणि इतर सुरक्षा कवच उपलब्ध असल्याने त्या कमी जोखीम घेतात.

वयोगटाचा विचार करता ३१-४० वर्षे वयोगटातील महिला सर्वाधिक सक्रिय गुंतवणूकदार ठरतात. या वयात करिअर स्थिर असते, मुले मोठी होत असतात आणि आर्थिक लक्ष्ये स्पष्ट असतात. ५० वर्षांनंतर जोखीम सहनशीलता कमी होते कारण निवृत्तीची तयारी सुरू होते.

९. गृहितकृत्य चाचणी (Hypothesis Testing)

दिलेल्या गृहितकृत्य चाचण्यांच्या निष्कर्षांवरून सर्वच शून्य गृहितके (H_0) नाकारली गेली असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते, ज्यामुळे अभ्यासातील विविध चलांमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण संबंध अथवा फरक अस्तित्वात असल्याचे सिद्ध होते. प्रथम, उत्पन्न आणि जोखीम सहनशीलता यांच्यातील पीअर्सन सहसंबंध गुणांक ०.७२३ ($p < ०.०१$) असल्यामुळे अत्यंत मजबूत सकारात्मक संबंध आढळतो. याचा अर्थ असा की उत्पन्न वाढल्यास व्यक्तीची जोखीम स्वीकारण्याची प्रवृत्ती लक्षणीयरीत्या वाढते. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व्यक्ती अधिक जोखीमयुक्त गुंतवणूक पर्याय स्वीकारण्यास प्रवृत्त होतात.

दुसऱ्या व तिसऱ्या गृहितकांच्या संदर्भात, एकमार्गी विचलन विश्लेषण (ANOVA) चाचणीचे निष्कर्ष दर्शवितात की शैक्षणिक पात्रता ($F = १८.४३, p = ०.०००$) आणि वयोगट ($F = ११.२७, p = ०.०००$) यानुसार जोखीम सहनशीलतेत लक्षणीय फरक आढळतो. यावरून असे सूचित होते की उच्च शिक्षण असलेल्या तसेच वेगवेगळ्या वयोगटातील व्यक्तींमध्ये जोखीम घेण्याची वृत्ती भिन्न स्वरूपाची असते. तसेच, कामाचा अनुभव आणि जोखीम सहनशीलता यांच्यातील सहसंबंध गुणांक ०.५३२ ($p < ०.०१$) मध्यम सकारात्मक संबंध दर्शवितो, ज्यामुळे अनुभव वाढत असताना व्यक्तीची जोखीम स्वीकारण्याची क्षमता वाढते असे दिसून येते. एकूणच, या सर्व निष्कर्षांवरून असे स्पष्ट होते की उत्पन्न, शिक्षण, वय आणि अनुभव हे घटक व्यक्तीच्या जोखीम सहनशीलतेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम घडवतात आणि आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरते.

गृहितकृत्य	चाचणी पद्धत	सांख्यिकी मूल्य	p-मूल्य	निर्णय
H_{01}	पीअर्सन सहसंबंध	$r = ०.७२३$	$p < ०.०१$	नाकारली गेली
H_{02}	एकमार्गी ANOVA	$F = १८.४३$	$p < ०.०१$	नाकारली गेली
H_{03}	एकमार्गी ANOVA	$F = ११.२७$	$p < ०.०१$	नाकारली गेली
H_{04}	पीअर्सन सहसंबंध	$r = ०.५३२$	$p < ०.०१$	नाकारली गेली

१०. निष्कर्ष :

सदर संशोधनातून असे स्पष्ट झाले आहे की नागपूर शहरातील मध्यमवर्गीय नोकरीत कार्यरत महिलांचे उत्पन्न आणि जोखीम घेण्याची क्षमता यांच्यात एक मजबूत व सांख्यिकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा सकारात्मक संबंध आहे. उत्पन्नाच्या वाढीसोबत महिलांची जोखीम सहनशीलता, बचत दर आणि गुंतवणुकीची विविधता यातही वाढ होते. शैक्षणिक पातळी, वयोगट, कामाचा अनुभव आणि कार्यक्षेत्र हे जोखीम सहनशीलतेवर महत्त्वाचा प्रभाव टाकतात. जीवन विमा आणि बँक ठेव यांना अजूनही सर्वाधिक प्राधान्य मिळते, परंतु उच्च उत्पन्न गटात शेअर बाजार आणि म्युच्युअल फंड यांसारख्या उच्च जोखमीच्या गुंतवणुकीची लोकप्रियता वाढत आहे. आर्थिक संस्था, धोरणकर्ते आणि

महिला कल्याण संस्थांनी मध्यमवर्गीय महिलांच्या आर्थिक साक्षरतेसाठी विशेष कार्यक्रम राबवायला हवेत. महिलांची आर्थिक स्वायत्तता वाढल्यास त्या अधिक माहितीपूर्ण गुंतवणुकीचे निर्णय घेऊ शकतात, जे अंततः त्यांच्या कुटुंबाच्या व समाजाच्या आर्थिक विकासात योगदान देतात. भविष्यातील संशोधनात ग्रामीण-शहरी तुलना, दीर्घकालीन अनुदैर्ध्य अध्ययन आणि विविध सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांचा समावेश करून हे संशोधन आणखी विस्तारता येईल.

संदर्भ सूची :

- 1) *Bajtelsmit, V. L., & VanDerhei, J. A. (1997). Risk aversion and pension investment choices. In M. S. Gordon, O. S. Mitchell, & M. M. Twinney (Eds.), Positioning pensions for the twenty-first century (pp. 45–66). University of Pennsylvania Press.*
- 2) *Becker, G. S. (1964). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. University of Chicago Press.*
- 3) *Doss, C. (2013). Intrahousehold bargaining and resource allocation in developing countries. The World Bank Research Observer, 28(1), 52–78. <https://doi.org/10.1093/wbro/lkt001>*
- 4) *Gutter, M., Fox, J., & Montalto, C. (1999). Racial differences in investor decision making. Financial Services Review, 8(3), 149–162.*
- 5) *Jianakoplos, N. A., & Bernasek, A. (1998). Are women more risk averse? Economic Inquiry, 36(4), 620–630. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1998.tb01740.x>*
- 6) *Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. Econometrica, 47(2), 263–291. <https://doi.org/10.2307/1914185>*
- 7) *Kumar, R., & Singh, P. (2020). Financial risk tolerance of working women in urban India: An empirical study. Indian Journal of Finance, 14(6), 23–38.*
- 8) *Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. The Journal of Finance, 7(1), 77–91. <https://doi.org/10.2307/2975974>*
- 9) *Nair, T. S., & Sreenivasan, A. (2018). Women and financial inclusion in India: Examining the evidence. Economic and Political Weekly, 53(17), 35–42.*
- 10) *Narlekar, M. (2018). Mahilanche aarthik sashaktikaran: Ek sinhalokan [Economic empowerment of women: A retrospective]. Pune Prakashan.*
- 11) *Puri, M., & Robinson, D. T. (2007). Optimism and economic choice. Journal of Financial Economics, 86(1), 71–99. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2006.09.003>*
- 12) *Reserve Bank of India. (2023). Report on trend and progress of banking in India 2022-23. Reserve Bank of India Publications.*
- 13) *Sharma, D., & Gupta, S. (2019). Risk tolerance of employed women: Evidence from Tier-II cities of India. Journal of Business and Management, 21(4), 55–67.*
- 14) *Singh, C., & Bhowal, A. (2011). Implication of occupational status on risk tolerance of employees: A study on public sector and private sector employees. Vilakshan – XIMB Journal of Management, 8(1), 25–34.*
- 15) *Sundarajan, V. (2021). Gender differences in financial risk tolerance: Indian perspectives. Asian Journal of Finance & Accounting, 13(2), 112–128. <https://doi.org/10.5296/ajfa.v13i2.18765>*
- 16) *Verma, S. (2022). Financial behaviour of working women in metropolitan cities of India. International Journal of Research in Finance and Management, 5(2), 83–91.*
- 17) *World Bank. (2022). Women, business and the law 2022. World Bank Group. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1817-1>*